

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Кузьмін Д. В.,

кандидат юридичних наук,

старший викладач кафедри економіки і управління

Конотопського інституту Сумського державного університету

УДК 340.141

СПАДКУВАННЯ МАЙНА ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Постановка проблеми. Українці, спираючись на досвід, що накопичувався протягом століть, який передавався як позитивне знання наступним поколінням, створили унікальну систему соціальних взаємовідносин, в основу якої були покладені відносини на підставі загальновизнаного громадою Лівобережної України звичаю. Звичай оформлювався під впливом цінності родинних відносин, понять моралі і справедливості та ролі взаємодії селян з посадовими особами держави чи релігійними ієрархами. У ХІХ – на поч. ХХ ст. в різних регіонах Лівобережної України діяли зрозумілі та традиційні для місцевого населення регіону норми звичаєвого права.

Під терміном «звичаєве право» розуміється система санкціонованих державою звичаїв правових, які є джерелом права в певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Дана система, що утворювалася шляхом постійного додержання впродовж тривалого періоду звичаїв нормативного характеру, відображає правову культуру і правову свідомість народу, а водночас й інтереси панівних верств суспільства [1, с. 566]. Видатний дослідник, цивіліст Російської імперії Д.І. Мейер визначав звичаєве право як юридичне положення, що розкривається в неодноразовому й одноманітному застосуванню [2, с. 19].

В українській історичній та юридичній літературі введення в науковий обіг терміну «звичаєве право» пов'язують з іменами П. Чубинського, О. Єфименка та О. Кістяківського [3, с. 19].

Звичаєве право на території Лівобережної України регулювало протягом століть цивільно-правові відносини місцевого населення регіону. На основі інституту звичаєвого права місцеві громади регламентували цілий ряд суспільних відносин, у тому числі й порядок спадкування майна.

Звертання до історико-правової спадщини українського народу завжди викликало широкий науковий інтерес серед дослідників. До історії розвитку звичаєвого права у своїх роботах зверталися як вітчизняні, так і закордонні дослідники – історики, юристи та етнографи. Широкий інтерес до наукового обговорення правових проблем звичаєвого права виник ще у ХІХ – на поч. ХХ ст. і зберігається до сьогоднішнього часу в працях таких авторів, як

Абрамов Я.В., Кавелін К.Д., Покровский І.А., Пахман С.В., Чубинський П.П., Гримич М.В. та інші.

Мета та завдання дослідження полягають у розгляді правової спадщини українського народу шляхом аналізу розвитку звичаєвого права в селянських громадах місцевого населення Лівобережної України у ХІХ – на поч. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. До ХІХ ст. дослідників історії цікавили переважно політичні події та вплив на них правителів та можновладців. Процеси, які впливали на розвиток культури, традиції та побут простого населення, не викликали широкого наукового обговорення. Лише з появою інтересу до народної історії та становлення етнографії як науки відбуваються певні зрушення. Цей процес вплинув і на правову науку, дозволивши проводити дослідження її історії, в тому числі й надати характеристику ролі звичаю. У рамках вивчення історико-правової спадщини краю актуальним стає аналіз норм звичаєвого права під час спадкування майна на території Лівобережної України.

Першочергово необхідно визначитись з поняттям спадкування в юридичній літературі ХІХ ст. Як відзначав Н. Александров, спадкування – це перехід прав, крім особистих, що припиняються зі смертю родоначальника, продовжують існувати у світі цивільному й утворюють приймання їх в особі низхідних потомків нащадків роду [4, с. 67].

У Чернігівській та Полтавській губерніях не все майно можливо було передати по заповіту. На законодавчому рівні було виділено два види майна: родове та благопридбане. Право заповісти на власний розсуд майно заповідач міг тільки благопридбане майно. До благоприданого майна відносились рухоме майно і капітали. Нерухоме майно могло бути як благопридбаним (отриманим його власником протягом життя, яке можливо було заповісти), так і родовим (отриманим спадкоємцем по закону, а не по заповіту від близького родича) [5, с. 13–15]. Місцева традиція, пов'язана із сімейними відносинами в українській сім'ї та відсутністю заповіту в померлого члена родини, приводила до застосування права спадкування на підставі звичаю.

Особливість спадкування майна на території Лівобережної України полягала в специфіці поняття права власності в конкретно взятому регіоні. Члени селянських домогосподарств переважно не

розглядали власність як форму індивідуального права володіння однієї, конкретно визначеної особи. Саме взаємозалежність від допомоги селянину з боку української сім'ї та членів місцевої общини у XIX – на поч. XX ст. склали систему суспільних правил проживання в непростих умовах тієї доби. За таких умов перевага надавалася колективним відносинам в общині та сім'ї над індивідуальними інтересами общинника, за яких, як влучно відмітила Н.Н. Тарусіна, «егоїзм повинен бути розумним, а соціальна користь не повинна експлуатуватися егоїстичними групами» [6, с. 67].

Для українських селян у XIX ст. авторитет общини в переважній більшості випадків встановлював та регламентував правила і моральні норми поведінки, як у взаємовідносинах з іншими общинниками, так і у сімейному колі, тим самим закладаючи основи нормативних відносин у формі звичаю. Селянська община встановлювала для українського селянина норми, за яких взаємодія соціальних регуляторів є неминучою в будь-якій галузі життєдіяльності людей [7, с. 127].

Фактично в місцевому праві Лівобережної України, в її кодифікованій частині право власності розглядалося як індивідуальна форма регулювання відносин, пов'язаних з володінням власником належним йому майном. Водночас звичаєве право селян віддавало перевагу верховенству права колективної власності сім'ї над індивідуальними інтересами окремої людини. Право власності на майно за звичаєвим правом, як відмічав К.Д. Кавелін, належало сім'ї, становлюючи загальну її власність; особливо земля не поділялася між членами роду, не була початком особистої власності, але знаходилася в загальному володінні або не більш, ніж як у тимчасовому користуванні членів роду [8, с. 12].

На думку І.А. Покровського, поки існує сім'я, вона є єдиним правомірним власником землі, і право общини на розпорядження нею звужується. При цьому право власності сім'ї поширюється переважно на землі, що потребують великого внеску праці чи капіталу (землі присадибні чи орні), в той час як луги, ліси та інші угіддя ще довго залишаються у володінні всієї общини [9, с. 180].

Звичай передбачав, що право на поділ майна можливе на підставі приналежності до сім'ї. Як зазначав С.В. Пахман, тільки родичі, тобто особи, пов'язані між собою узами крові або належні до складу сім'ї на правах родичів, мають право на залишене після смерті небіжчика майно [10, с. 542].

Від імені сім'ї майном користувався переважно чоловік, батько всієї родини в офіційному юридичному діловодстві Російської імперії, отримавши найменування домогосподаря. Як влучно відмічає Гримич М.В., якщо сімейна власність – це власність спільна, то, природно, права господаря на сімейне майно дещо обмежені [11, с. 152]. Батько родини, за записами В.В. Тарновського, розпоряджався власністю сім'ї: землею, скотиною, хлібом; проте речі, які придбала жінка, зоставалися в її розпорядженні [12, с. 34].

На всій території Лівобережної України не склався єдиний порядок розподілу майна родини після смерті домогосподаря. Були окремі (місцеві) характерні особливості у звичаєвому праві для різних територій у разі спадкування майна, але про цілісну систему з жорстко визначеними нормами на всій території Лівобережної України не йдеться. Зазначимо, що офіційна юридична думка XIX ст. поділяла звичаєве право на загальне та місцеве [2, с. 20].

Майно в родині розподілялося за певними соціальними орієнтирами, зрозумілими членам сім'ї та селянської общини. Під ними розумілася переважно користь для всієї сім'ї, а не для конкретно визначеної особи. С.В. Пахман до них відносив моральні якості людей, працелюбність та господарське розуміння [11, с. 544].

Мова не йде про відсутність взагалі порядку поділу майна на території Лівобережної України. Особливістю звичаєвого права стало те, що в різних регіонах України існували свої особливі моральні норми та звичаї, яких і притримувалися місцеві жителі різних регіонів, у тому числі й у разі спадкування майна.

У Чернігівській губернії смерть чоловіка-господаря не вела до обов'язкового розподілу майна, яке належало родині. Сім'я продовжувала користуватися майном спільно. Такий порядок користування майном дозволив дослідникам звичаєвого права України вказувати на існування в селянських родинах двох режимів розподілу майна після смерті господаря. На думку А.А. Леонтєва, члени селянської родини могли як отримували майно у спадок після смерті господаря, так і розподіляти майно між собою (спільно користуючись ним усією сім'єю), право на спадкування вже не наставало [13, с. 323–324]. У такому випадку вдова розпоряджалася внутрішнім домашнім господарством. Після смерті чоловіка мати за необхідністю (тому що не зосталося дорослих чоловіків у сім'ї) робилася єдиним опікуном дітей і розпорядником сімейних справ [12, с. 38]. Поступово право на розпорядження сімейним майном вдова втрачала з моменту, коли підростав та одружувався один із синів, чи зять ставав членом сім'ї. Як відмітила Ігнатенко І.В., одруження було щаблем до підвищення соціального статусу: традиційно особа набувала самостійності, авторитетності, економічної та майнової незалежності [14, с. 6]. За наявності жонатого старшого сина обов'язок розпоряджатися зовнішнім майном (переважно землею) покладався на нього. Одружені сини отримували право будувати у дворі родини для себе окрему хату. При цьому передбачалося, що одружені сини мають право володіти окремим рухомим майном, окрім робочих тварин і землі, до настання повноліття (одруження) всіх братів. У разі появи дітей, старший із синів отримував право на будівництво окремої хати поза межами двору родини. При цьому батьківська хата не ділилася на частини, залишаючись у володінні одного із синів [15, с. 32–33]. У випадку, коли діти ставали круглими сиротами, право опікунства (і розпорядження майном) переходило до одного з близьких

родичів сім'ї. Бездітні, які хотіли в похилому віці мати допомогу, йшли шляхом усиновлення свого родича чи навіть чужої людини [12, с. 38].

У Полтавській губернії діяли звичаєві норми, згідно з якими господар намагався в разі одруження дорослим сином влаштувати їм окрему хату та господарство. При собі він залишав для допомоги по господарству одного із синів. Згадана традиція і впливала на звичаєвий порядок подальшого розподілу майна після смерті селянина. По смерті власника господарства та відсутності заповіту майно переходило в управління до вдови чи сина, що залишався з батьком. Сини, які вже відокремили свою частку майна ще до смерті батька, в подальшому розподілі майна участі вже не брали. Майно небіжчика розділялося між синами, які залишалися при батькові, шляхом розподілу на рівні частки, переважно в натуральній формі. Усім незаміжнім донькам надавалася з батьківського майна четверта частина на придане. Материнське майно ділилося порівну між невідокремленими спадкоємцями чоловічої і жіночої статі. Подібна гендерна традиція у звичаєвому праві українських селян зберігалася фактично до початку ХХ ст. На законодавчому рівні зміни в спадковому праві відбулися лише 3 червня 1912 р. зі вступом в силу закону «Про розширення прав спадкування за законом осіб жіночої статі і права заповіту родових маєтків». Правовою новелою тоді для Чернігівської та Полтавської губерній стало зрівняння у правах дочок із синами в спадкуванні рухомого й нерухомого майна [16, с. 591].

Зі смертю господаря в Київській губернії майном, у переважній більшості випадків, починала розпоряджатися вдова померлого. Звичай передбачав, що сини знаходилися в підпорядкованому стані по відношенню до матері. Роль синів полягала в допомозі матері по господарству. Враховуючи вікові особливості сім'ї в Київській губернії, родина могла звертатися за допомогою до попечителів. Ними виступали близькі родичи, переважно це були брати померлого, яким і надавалося право розпоряджатися майном сім'ї. Подібна практика застосовувалася у випадку похилого віку жінки небіжчика та відсутності повнолітніх дітей, які могли взяти на себе роль розпорядника майна сім'ї [15, с. 25].

Розуміння переваги позитивної ролі колективної власності сім'ї, на думку селянської родини в Київській губернії, переважало над необхідністю поділу майна навіть після одруження синів. Українська родина намагалася не ділити майно сім'ї до крайнього моменту. Це призводило до практики спільного господарювання майном вже з дорослими і одруженими синами. До практики розподілу майна українська родина зверталася на підставі звичаю. Найпоширенішою причиною поділу майна в сім'ї була практика переїзду до іншої місцевості на постійне проживання одруженого сина з причини працевлаштування. Іншою важливою причиною поділу майна була логіка проживання самої сім'ї, коли вже чисельність родини створювала проблеми для комфортного проживання разом.

При розумінні необхідності поділити майно сім'ї, господар ще за своє життя намагався виділити одруженим сином їхню частку майна. Майно ділилося на власний розсуд господаря. Отримане майно батько передавав переважно синові з урахуванням його особистих якостей та навичок, враховуючи господарську доцільність передачі речей саме цьому члену родини. По смерті господаря майно ділилося між синами на рівні частини. Доньки покійного в разі заміжжя вже отримували свою частку і в розподілі майна участі не брали. Незаміжні донька продовжувала проживати в батьківській хаті разом з родиною свого брата та в разі заміжжя могла отримати певну частину з майна кожного з одружених братів. Вдова господаря в розподілі майна участі не брала. Вона продовжувала проживати в сім'ї сина, в користуванні якого залишалася хата. На рівних правах члена сім'ї вдова користувалася майном та доглядала за неповнолітніми дітьми. Практика проживання великими родинами в Київській губернії передбачала, що спільне господарство могли вести й володіти правом на частку майна дядьки та брати померлого. За умови, що майно було спільним з дядьками та братами померлого, у них та їхніх вдів та дітей у такому випадку було право на отримання їхньої частини майна. Розподіляли майно на приблизно рівні частки. Батьківська хата, як зазначав О. Бариков, в оцінку не входила і передавалася тому з братів, який повинен був опікати матір та сестер. Переважно це був молодший син [15, с. 26].

На території Лівобережної України в разі виникнення ситуації, що вела до необхідності розділити майно, члени сім'ї намагалися дійти взаємної згоди. Досягнути порозуміння в розподілі майна вдавалося в більшості випадках. За наявності спірних питань під час розподілу майна звичаєве право українців передбачало участь посередників. Посередниками в спірних питаннях виступали авторитетні члени сільської общини або представники державних органів влади. У світогляді селян посиленню авторитету щодо рішень на підставі звичаєвого права, прийнятих представниками державних органів, сприяли реформи другої половини ХІХ ст. Під час проведення селянської реформи 1861 року урядові кола змушені були враховувати норми суспільної поведінки, сформованої звичаєм у селянських громадах. Як відмічає В.А. Александров, по положенню реформи 19 лютого 1861 року (статтями 21, 38, 107) селянам дозволялося керуватися своїми звичаями під час вирішення спадкових майнових відносин [17, с. 16]. Повторно це правило було закріплено під час реформування судової системи правлячими колами Російської імперії на законодавчому рівні 12 липня 1889 року. Суди під час розгляду селянських справ зобов'язувалися чинити правосуддя за нормами звичаєвого права [18, с. 78]. Фактично в процесі реалізації селянської та судової реформ ХІХ ст. норми звичаєвого права у вирішенні справ, пов'язаних зі спадкуванням у Російській імперії щодо сільських жителів, були визнані державою, що знайшло відображення в писаних законодавчих актах країни

Висновки. Отже, мешканці Лівобережної України протягом XIX – поч. XX ст. застосовували унікальну систему спадкування майна на основі звичаю та загальноприйнятих морально-етичних критеріїв місцевих громад. Норми місцевого звичаєвого права спадкування мали цілий ряд особливостей, які як відрізняли їх від порядку спадкування в інших регіонах України, так і відрізнялися від кодифікованого права Російської імперії. Інтереси сім'ї значили для українських родин набагато більше, ніж інтереси окремо взятого її члена, що вело до пріоритету колективної власності селянської сім'ї над індивідуальною власністю окремого селянина. Ця практика й знайшла своє відображення у звичаєвому праві Лівобережної України в XIX – поч. XX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемчушенка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 2. 784 с.
2. Мейер Д.И. Русское гражданское право. С.-Петербург, 1864. Т. 1. 789 с.
3. Гримич М.В. Дискусійні аспекти трактування терміну «Звичаєве право». Етнічна історія народів Європи. Збірник наукових праць. 2010. Вип. № 32. С. 6–9.
4. Александровъ Н. Краткое руководство къ наглядному ознакомленію съ гражданскимъ правомъ, или азбука этого права. Одесса: Въ типографіи Л. Нитчи, 1869. 79 с.
5. Абрамовъ Я.В. Духовныя завѣщанія. Какъ ихъ составляютъ, измѣняютъ, отмѣняютъ, представляютъ къ утверженію и оспаривать. С.-Петербургъ: Типографія М. Меркушева, 1900. 64 с.
6. Тарусина Н.Н. О судебном усмотрении: заметки семейноведа. Ярославль: ЯрГУ, 2011. 288 с.
7. Лукашева Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. Москва: Норма, 2009. 384 с.
8. Кавелин К.Д. Взглядъ на историческое развитіе русскаго порядка законнаго наслѣдованія и сравненіе теперешняго русскаго законодательства объ этомъ предметъ съ римскимъ, французскимъ и прусскимъ. С.-Петербургъ: Въ типографіи Карла Вугъфа, 1860. 88 с.
9. Покровскій І.А. Основныя проблемы гражданскаго права. Петроградъ: Литейный просп. 28, 1917. 328 с.
10. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. Москва: Зерцало, 2003. 736 с.
11. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. 560 с.
12. Тарновскій В.В. Юридическій бытъ Малороссіи. Юридическія записки, издаваемыя Петромъ Рѣдкинымъ. 1842. Том II. С. 30–48.
13. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянахъ. С.-Петербургъ: Законовѣдніе, 1914. 401 с.
14. Ігнатенко І.В. Шлюбно-сімейні стосунки. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. 240 с.
15. Барыковъ О. Обычаи наслѣдованія у государственныхъ крестьянъ. (По свѣдѣніямъ министерствомъ государственныхъ имуществъ въ 1848 и 1849 годахъ). С.-Петербургъ: Въ типографіи Стелловскаго, 1862. 41 с.
16. Історія держави і права України: підручник. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. Т. 1. 648 с.
17. Александров В.А. Обычное право крепостной деревни XVIII – начало XIX в. Москва: Издательство «Наука», 1984. 253 с.
18. Илларионовъ Н.С. Къ вопросу о разработкѣ обычнаго права. Вѣстникъ права. Журналъ Юридическаго Общества при Императорскомъ С.-Петербургскомъ Университетѣ. 1899. Вип. № 1. С. 78–85.

Кузьмін Д.В. СПАДКУВАННЯ МАЙНА ЗА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В XIX – ПОЧ. XX СТ.

У статті проаналізовані особливості спадкування майна за звичаєвим правом українських сільських жителів на території Лівобережної України в XIX – поч. XX ст. З'ясовано, що норми місцевого звичаєвого права спадкування мали цілий ряд особливостей, які відрізняли їх від порядку спадкування в інших регіонах України і відрізняли від кодифікованого права Російської імперії.

Ключові слова: звичаєве право, спадкове право, спадок, спадщина, спадкування за звичаєвим правом.

Кузьмин Д.В. НАСЛЕДОВАНИЕ ИМУЩЕСТВА ПО ОБЫЧНОМУ ПРАВУ НА ТЕРРИТОРИИ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ В XIX – НАЧ. XX СТ.

В статье проанализированы особенности наследования имущества по обычному праву украинских сельских жителей на территории Левобережной Украины в XIX – нач. XX ст. Выяснено, что нормы местного обычного права наследования имели целый ряд особенностей, которые отличали их от порядка наследования в других регионах Украины и отличали от кодифицированного права Российской империи.

Ключевые слова: обычное право, наследственное право, наследство, наследование по обычному праву.

Kuzmin D.V. PROPERTY INHERITANCE BY CUSTOMARY LAW ON LEFT-BANK UKRAINE IN XIX – EARLY XX CENT.

Ukrainians relying on experience which is accumulated during the centuries and is passed as a positive knowledge onto the further generations, formed an unique system of social relationships based on relations founded on the basis on the Left-bank Ukrainian communities generally recognized custom. A custom was formed under the influence of family relations values, the notion of morality and justice and by the role of interactions between peasants at state officers or church hierarchs, respectively. In XIX – early XX cent. In different regions of Left-bank Ukraine were actually used clear and traditional for local people rules of customary law.

A feature of property inheritance in Left-bank Ukraine was a specific concept of ownership in a particular region. Members of peasant-farming in general were not considered a property as a form of private property law of individual or specifically identified person. It is the interdependence of peasants help from the Ukrainian family and members of the local community in XIX – early XX cent. made a system of social rules of residence in the difficult conditions of that time. Under these conditions the advantage was kept by collective relations in community and family that were higher than individual interests of separate community (family) member. For the Ukrainian peasants in the XIX century the authority of the community in the vast majority of cases established and regulated rules and moral norms of behavior, both in relations with other community members, and in the family circle, thus laying the foundations of normative relations in the form of a custom.

Actually, in local law of Left-bank Ukraine, in its codified part, an ownership is considered as an individual form of relation regulation connected with property possession. At the same time, the peasants' customary law preferred to the rule of collective property rights over the individual interests.

So, the Left-bank Ukrainians during the XIX – early XX centuries used an unique system of property inheritance based on custom generally-accepted moral and ethical criteria of local communities. The rules of local customary inheritance law had a number of features that distinguished them from the order of inheritance in other regions of Ukraine, and differed from the codified law of the Russian Empire. The interests of the family meant for Ukrainian families much more than the interests of their individual member, which led to the priority of the collective ownership of the peasant family over the individual property of an individual peasant. This practice was reflected in the customary right of the Left-Bank Ukraine in the XIX - early. XX century

Key words: customary law, inheritance right, legacy, heritage, customary law inheritance.